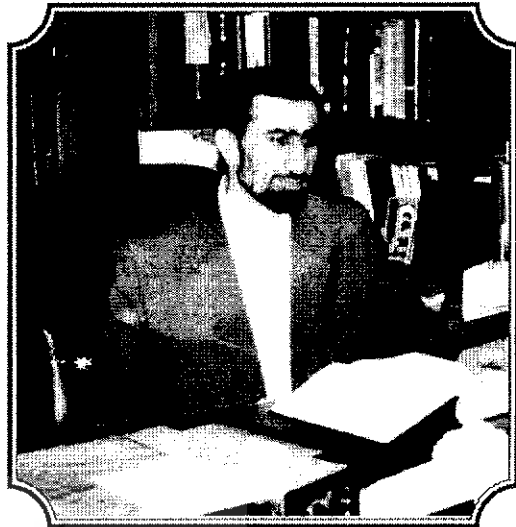

تصادفات رانندگی و تأثیر تقصیر یا عدم تقصیر در مسئولیت

دکتر سام سوادکوهی فر

(دکترای حقوق دعاوی از فرانسه - قاضی دیوان عالی کشور)

چکیده:

نظام حقوقی کشورمان در خصوص برخورد دو وسیله نقلیه و وقوع خسارت ناشی از آن، به مسئولیت راننده یا دارنده اشاره دارد. قانون مدنی و قانون مجازات اسلامی و سایر مقررات در مورد مسئولیت مبتنی بر تقصیر و یا بدون تقصیر، متعرض احکام مربوط شده‌اند. از مسائل مهم قابل طرح که نگارش حاضر به آن مربوط می‌شود، این است که در صورت تصادم دو وسیله نقلیه، درجه تقصیر هر یک در میزان مسئولیت آنان مؤثر است یا خیر؟ همچنین در فرضی که هیچکدام مقصر نباشند، آیا هر یک ضامن خسارت دیگری خواهد بود، یا در فرض عدم تقصیر، مسئولیت متوجه هیچکدام نیست؟

کلید واژه‌ها:

مسئولیت، مسئولیت مدنی، تقصیر، تصادفات رانندگی، خسارت، مسئولیت راننده، ضمان، اتلاف.

۱- تعریف تقصیر:

قانون مدنی، تقصیر را اعم از تفریط و تعدی معرفی نموده است. ماده (۹۵۳) قانون مدنی

می‌گوید: «تقصیر اعم است از تفریط و تعدی». بنابراین تعریف، تقصیر را در قانون مدنی باید از تعریف دو اصطلاح حقوقی تفریط و تعدی به دست آورد. تعریف دو اصطلاح مزبور در دو ماده (۹۵۱) و (۹۵۲) قانون مدنی آمده است. مطابق ماده (۹۵۱) قانون مدنی: «تعدی، تجاوز نمودن از حدود اذن یا متعارف است نسبت به مال یا حق دیگری.» و طبق ماده (۹۵۲) همان قانون: «تفریط عبارت است از ترک عملی که به موجب قرارداد یا متعارف برای حفظ مال غیر لازم است». اگرچه از تعاریف به عمل آمده در قانون مدنی مفهوم تقصیر اجمالاً مشخص می‌شود؛ اما با توجه به گستردگی مسائل مسئولیت مدنی، نمی‌توان تعریف تقصیر را در مفهومی که ذکر شد خلاصه نمود. از این رو، توسعه مفهوم تقصیر را در تبصره ماده (۳۲۶) قانون مجازات اسلامی می‌یابیم که می‌گوید: «تقصیر اعم است از بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی، عدم مهارت، عدم رعایت نظامات دولتی.» با این وصف، تعریف تقصیر دشوارتر و پیچیده‌تر است. اگر برخی گفته‌اند: «تعریف تقصیر هم

فوق العاده دقیق و دشوار می‌باشد. (۱)، بیراهه نرفته‌اند؛ زیرا تفکیک هر یک از اصطلاحات به کار رفته در تبصره ماده (۳۲۶)، از دیگر عناوین، کاری بسیار دقیق و فنی است و نمی‌توان با عبارت برخی اساتید حقوق داخلی که در تعریف تقصیر داشته‌اند، به اتفاق نظر رسید، مانند اینکه بگوییم تقصیر عبارت است از: «انجام دادن کاری که شخص به حکم قرارداد یا عرف می‌بایست از آن پرهیز کند یا خودداری از کاری که باید انجام دهد.» (۲)

۲- تأثیر تقصیر در ماده (۳۳۵) قانون مدنی:

قانون مدنی سال ۱۳۰۷، به مورد تصادفات پرداخته و می‌گوید: «در صورت تصادم بین دو کشتی یا دو قطار راه‌آهن یا دو اتومبیل و امثال آنها، مسئولیت متوجه طرفی خواهد بود که تصادم در نتیجه عمد یا مسامحه او حاصل شده باشد و اگر طرفین، تقصیر یا مسامحه کرده باشند هر دو مسئول خواهند بود.» در این ماده، مبنای مسئولیت تقصیر است؛ یعنی کسی مسئول شناخته می‌شود که تصادم ناشی از تقصیر او، اعم از عمد یا

عبارت است از این که: «در صورتی که برخورد دو وسیله نقلیه خارج از اختیار راننده‌ها باشد، مانند آنکه در اثر ریزش کوه یا طوفان و دیگر عوامل قهری تصادم حاصل شود، هیچگونه ضمانتی در بین نیست.»

۵ - تعیین مسئولیت در سایر نظام‌های حقوقی:

نظام‌های حقوقی در خصوص مسئله تصادفات رانندگی و مسئولیت فرد، اعم از موردی که طرفین مقصر باشند یا مقصر نباشند، شیوه‌های مختلفی داشته‌اند. معیارهای تقسیم مسئولیت به تساوی، تقسیم مسئولیت براساس درجه شرکت یا تأثیر هر یک از اسباب در ایجاد ضرر، تقسیم مسئولیت براساس درجه تقصیر، تقسیم مسئولیت براساس عدالت و انصاف، تقسیم مسئولیت به صلاحدید دادرس را در این خصوص می‌توان ذکر نمود. بند اول از ماده (۱) قانون خطای مشترک انگلستان، موردی را که توزیع مسئولیت بر مبنای تساوی است، ذکر نموده است: «اگر باتوجه به همه شواهد و قراین و اوضاع و احوال تقصیر، اثبات درجات متفاوت تقصیر از سوی دو طرف مقصدور نباشد، مسئولیت به طور مساوی تقسیم می‌شود.»^(۳) در فرانسه نیز: «اگر خسارت ناشی از چند وسیله نقلیه موتوری باشد و رانندگان هیچ‌یک مقصر نباشند، خسارت به طور مساوی بین آنان تقسیم می‌گردد. در حالی که اگر مقصر باشند تقسیم خسارت براساس درجه تقصیر خواهد بود.»^(۴)

نتیجه‌ای که محققین پیرامون معیارهای مذکور به دست آورده‌اند، نهایتاً چیزی جز تعامل تماس آنها با یکدیگر نبوده است: «یعنی از یک سو در نظام‌های حقوقی که درجه تأثیر یا درجه تقصیر یا کلاً عدالت و انصاف معیار قرار داده شده است، تشخیص و ارزیابی

مساوی یا متفاوت باشد و اگر یکی از آنها مقصر باشد فقط مقصر ضامن است.»

از ظاهر ماده (۳۳۶) قانون مجازات اسلامی، استفاده می‌شود که تقصیر اگر طرفینی بود همان حکمی را دارد که اگر هیچکدام مقصر در تصادف نباشند. به عبارت دیگر، تقصیر یا عدم تقصیر اگر طرفینی باشد یک حکم بیشتر ندارد و آن اینکه هر کدام

تقصیر یا عدم تقصیر اگر طرفینی باشد یک حکم بیشتر ندارد و آن اینکه هر کدام نصف خسارت وسیله نقلیه دیگری را ضامن می‌شود. مضافاً اینکه، برخلاف آنچه در مقررات مربوط به بیمه اجباری شخص ثالث آمده است، درجه تقصیر نیز معیاری در تعیین میزان مسئولیت طرفین مقصر نمی‌باشد

نصف خسارت وسیله نقلیه دیگری را ضامن می‌شود. مضافاً اینکه، برخلاف آنچه در مقررات مربوط به بیمه اجباری شخص ثالث آمده است، درجه تقصیر نیز معیاری در تعیین میزان مسئولیت طرفین مقصر نمی‌باشد.

۴ - قاعده تقصیر در تبصره ماده (۳۳۷) قانون مجازات اسلامی:

از ظاهر ماده (۳۳۶) قانون مجازات اسلامی چنین استفاده شد که در صورت عدم تقصیر هر دو طرف تصادف هم، مسئولیت متوجه هر دو خواهد بود و تفاوتی میان تقصیر یا عدم تقصیر طرفینی وجود ندارد؛ اما حکم این مسئله را نمی‌توان مطلق شناخت، زیرا از مفاد تبصره ماده (۳۳۷) قانون مجازات اسلامی، قاعده عامی حاصل می‌شود که

مسامحه او، به وجود آمده باشد. ماده (۳۳۵) قانون مدنی فرض دیگری را نیز متعرض شده است و آن این که، هر دو طرف مقصر باشند. ماده مذکور در این فرض، بدون ذکر تأثیر میزان تقصیر در مسئولیت هر یک از طرفین، مقرر کرده است که هر دو مسئول خواهند بود. با عنایت به گستردگی استفاده از وسایط نقلیه و بروز انواع تصادفات، خاصه در امر رانندگی خودروهای سبک و سنگین، ماده (۶) آیین نامه اجرایی قانون بیمه اجباری به تعیین مسئولیت با لحاظ درجه تقصیر هر یک از طرفین تصادف نظر داشته و می‌گوید: «... راننده‌ای که حادثه منحصراً در نتیجه تقصیر او ایجاد شده است ثالث تلقی نمی‌گردد؛ ولی در صورت تصادف دو یا چند وسیله نقلیه، رانندگان آنها در برابر یکدیگر، ثالث تلقی می‌گردند و خسارت وارد به آنها باتوجه به درجه مسئولیت و تقصیری که مرتکب شده‌اند، احتساب می‌شود.»

۳ - تقصیر یا عدم تقصیر در ماده (۳۳۶) قانون مجازات اسلامی:

قانون مجازات اسلامی که ابوابی را به موجبات ضمان، اشتراک در جنایت، تسبیب در جنایت، اجتماع سبب و مباشر یا اجتماع چند سبب (باب پنجم الی باب هشتم) اختصاص داده است، در ماده (۳۳۶) (ذیل باب ششم راجع به اشتراک در جنایت) در واقع حکم مقرر در ماده (۳۳۵) قانون مدنی را با تغییراتی در مبنای، چنین آورده است: «هرگاه در اثر برخورد دو سوار، وسیله نقلیه آنها مانند اتومبیل، خسارت ببیند؛ در صورتی که تصادم و برخورد به هر دو نسبت داده شود و هر دو مقصر باشند یا هیچکدام مقصر نباشند، هر کدام نصف خسارت وسیله نقلیه دیگری را ضامن خواهد بود. خواه آن دو وسیله از یک نوع باشند یا نباشند و خواه میزان تقصیر آنها

به عبارتی یعنی: «هرکس به شما تعدی نمود به اندازه‌ای که به شما تعدی شده مقابله به مثل کنید». نتیجه این که، در صورت وقوع تلف، به همان مقدار جایز است از تعدی مطالبه خسارت شود.

قاعده اتلاف در ماده (۳۲۸) قانون مدنی به صورت زیر آمده است:

«هرکس مال غیر را تلف کند، ضامن آن است و باید مثل یا قیمت آن را بدهد، اعم از این که از روی عمد تلف کرده باشد یا بدون عمد و اعم از این که عین باشد یا منفعت و اگر آن را ناقص یا معیوب کند ضامن نقص قیمت آن مال است.»

۸- تحلیل عمد و بدون عمد مذکور در ماده (۳۲۸) قانون مدنی:

ماده (۳۲۸) قانون مدنی با ذکر عمد و بدون عمد در ایراد خسارت، زمینه مباحثی را به وجود آورد که به اختصارمورد اشاره قرار می‌دهیم. مسئله‌ای که در ارتباط با تصادفات یا ایراد خسارت ناشی از رانندگی وسایط نقلیه مطرح است این که، خسارت عمدی یا غیرعمدی همان خسارت ناشی از تقصیر یا عدم تقصیر است یا منظور مقنن از به کار بردن عمد و بدون عمد، مربوط به عنصر روانی یا معنوی فعل زیانبار می‌شود؟

عده‌ای معتقدند در ضمان ناشی از اتلاف، تقصیر یا عدم تقصیر شرط نیست. دکتر امامی در این خصوص می‌گوید: «در اتلاف، کسی که مال را از روی عمد و یا غیرعمد تلف کند مسئول است، اگرچه فاعل تقصیر ننموده و رعایت احتیاطات لازمه را کرده باشد.»^(۸) دکتر لنگرودی نیز بر همین عقیده‌اند و تصریح دارند به این که: «تقصیر و عدم تقصیر اتلاف کننده موجب تفاوت در ضمان و عدم ضمان او از نظر شرع و قانون مدنی نیست.» چنانکه مواد (۳۱۵-۳۱۶) قانونی مدنی هم

باشد یا متفاوت و هر کدام از رانندگان را ضامن جبران نیمی از خسارت وارده به وسیله نقلیه دیگر می‌داند که با توجه به حکم مقرر در این ماده، به انضمام مقررات صدر ماده (۳۳۷) همان قانون که قابل تسری به ایراد صدمه چنین تصادفات رانندگی نیز می‌باشد، هر یک از رانندگان ضامن پرداخت نیمی از دیه طرف مقابل خواهد بود.»

در صورتی که بر خورد دو وسیله نقلیه خارج از اختیار راننده‌ها باشد، مانند آنکه در اثر ریزش کوه یا طوفان و دیگر عوامل قهری تصادف حاصل شود، هیچگونه ضمانتی در بین نیست

۷- قاعده اتلاف در فقه و قانون:
تصادفات ناشی از رانندگی وسایط نقلیه، نوعی ایجاد خسارت و اتلاف مال غیر است که از حیث جبران خسارت می‌توان به قاعده اتلاف و ضمان مبتنی بر آن استناد نمود. به موجب این قاعده فقهی، هرکس مال دیگری را تلف کند ضامن خسارت می‌باشد «من اتلف مال الغير فهو له ضامن». از جهاتی^(۹) استدلال بر ضمان اتلاف را مستند به آیه^(۱۰) از سوره شریفه بقره هم می‌توان نمود. به این صورت که، تلف کردن مال دیگری، یکی از مصادیق تعدی شناخته شود. آیه شریفه می‌فرماید: «فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه بمثل ما اعتدی علیکم».

درجه سببیت یا تأثیر و نیز میزان قابل سرزنش بودن عمل با مقتضای عدل و انصاف، با قاضی است. از سوی دیگر، قضات نیز علی‌الاصول صلاحیت خود را خودسرانه اعمال نمی‌کنند و در این صورت چاره‌ای از ملاحظه درجه تأثیر، درجه تقصیر و اقتضای عدالت و انصاف در اعمال صلاحیت و نظر دادرسی وجود ندارد.»^(۵)

۶- نظر قضات در اعمال مادتين (۳۳۶) و (۳۳۷) قانون مجازات اسلامی:

در پاسخ به این سؤال که در مورد تقصیر رانندگان در صورتی که هر دو راننده مقصر باشند، آیا در تعیین دیه و محکوم کردن آنها به پرداخت دیه مصدوم، پنجاه، پنجاه، حساب می‌کنیم یا هر کدام به میزان تقصیر محکوم خواهند شد؟ قضات دو نظریه ابراز داشته‌اند، که یکی با اعمال ماده (۳۳۶) قانون مجازات اسلامی فقط در مورد خسارت و دیگری با اعمال ماده مزبور هم در مورد خسارت و هم در مورد دیه، اظهار عقیده کرده‌اند. به عبارت دیگر، هر دو به تقسیم به نسبت تساوی در صورت تقصیر دو راننده نظر دارند اما یکی مجرای اعمال ماده (۳۳۶) را فقط در مورد خسارت غیر جانی (غیر از دیه) و دومی حاکمیت آن را هم در مورد خسارت جانی و هم خسارت مالی مورد شناسایی قرار می‌دهد و در نظریه خود از مقررات صدر ماده (۳۳۷) قانون مجازات اسلامی در این خصوص بهره می‌گیرد و می‌گوید: «برخلاف آنچه که در نظریه اتفاقی ابرازی آمده است، ماده (۳۳۶) قانون مجازات اسلامی، نظر به کیفیت پرداخت دیه، در صورت مساوی یا متفاوت بودن درجه تقصیر رانندگان ندارد؛ بلکه مربوط به جبران خسارت وارده به هر یک از دو وسیله نقلیه است، اعم از این که میزان تقصیر هر یک از آنها مساوی

این مطلب را تأیید می‌کند (۹).

در مقابل عقیده فوق، که به نحو عام حکم ماده (۳۲۸) قانون مدنی را به مواردی که اتلاف، ناشی از تقصیر فاعل فعل زاینبار نیز نبوده است، تسری داده است، می‌توان به اصل استناد کرده و بر مبنای آن به موادی از قانون استشهد نمود. به این معنا که اشخاص، مطابق اصل تنها در صورت تقصیر (اعم از تقصیر نوعی و تقصیر شخصی یا فردی)، ضامن خسارت ناشی از عمل خود می‌باشند، مگر این‌که حکم خاص برخلاف آن وجود داشته باشد؛ مانند حکم مقرر در ماده (۳۱۵) قانون مدنی: «غاصب مسئول هر نقص و عیبی است که در زمان تصرف او به مال مغضوب وارد شده باشد، هر چند مستند به فعل او نباشد.» بنابراین، برخلاف نظر دکتر لنگرودی، ضامن غاصب از باب ضمان اتلاف نیست، بلکه از باب ضمان ید است. همچنین استناد ایشان به ماده (۶۲۲) قانون مدنی نیز صحیح نیست؛ زیرا مطابق قاعده استیمان، امین ضامن نیست مگر این‌که تعدی یا تفریط کرده باشد: «الامین لایضمن - لیس علی الامین الا الیمین» (۱۰) قانون مدنی در تمامی مواردی که حکم امین را جاری دانسته، به این اصل وفادار بوده است. به عنوان مثال، قسمت اخیر ماده (۱۶۳) قانون مدنی که می‌گوید: «... در صورتی که آن را به طور امانت نگاه دارد و بدون تقصیر او تلف شود ضامن نخواهد بود.» یعنی امین تلف کرده، لیکن چون تقصیر شرط مسئولیت است، ضامن نیست.

اما مواردی که ولو در خسارات جانی، فاعل فعل زاینبار را به علت عدم توجه تقصیر با وی ضامن و مسئول دیه و خسارت وارده ندانسته‌اند، یکی ماده (۳۳۳) و دیگری ماده (۳۲۷) از قانون مجازات اسلامی است که

عیناً نقل می‌کنیم.

طبق ماده (۳۳۳) قانون مجازات اسلامی: «در مواردی که عبور عابر پیاده ممنوع است اگر عبور نماید و راننده‌ای که با سرعت مجاز و مطمئنه در حال حرکت بوده و وسیله نقلیه نقص فنی نداشته است در عین حال قسادر به کنترل باشد و با عابر برخورد نموده و منجر به فوت یا مصدوم شدن وی گردد، راننده ضامن دیه و خسارت وارده نیست.»

وفق ماده (۳۲۷) همین قانون: «هرگاه کسی خود را از جای بلندی پرت کند و بر روی شخصی بیفتد و سبب جنایتی گردد، در صورتی که قصد انجام جنایت را داشته باشد قتل عمد

بوده و قصاص دارد و در صورتی که قصد قتل نداشته ولی قصد پرت شدن را داشته باشد و معمولاً با آن، قتل انجام نمی‌شود، قتل شبه عمد بوده و دیه در مال او خواهد بود و همچنین است اگر با وجود قصد پرت شدن، بی‌اختیار پرت شود. ولی اگر در اثر لغزش یا عمل قهری دیگر و بی‌اختیار به جایی پرت شود و موجب جنایت گردد، (نه) خودش ضامن است نه عاقله‌اش.»

ماده فوق، چهار فرض دارد که برای هر یک، حکم خاص منظور شده است. این فرض و احکام آن عبارتند از اول: عمد در ایراد جنایت که حکم آن قصاص است. دوم: قصد فعل بدون این‌که آن فعل عادتاً یا معمولاً کشنده باشد، که در این صورت حکم شبه عمد مترتب شده و دیه در مال جانی خواهد بود. سوم: عمل بی‌اختیاری که مسبوق به قصد فعل بوده باشد که در این صورت نیز دیه بر عهده مرتکب یا فاعل فعل زاینبار خواهد بود. چهارم: فعل بی‌اختیاری که در اثر عمل قهری یا لغزش موجب خسارت یا تلف کسی شود و حکم آن، فقدان مسئولیت شخص و عاقله وی است.

توضیح این‌که: ماده در قسمت اخیر، کلمه «نه» را قبل از عبارت «خودش ضامن است نه عاقله‌اش» ذکر نموده است؛ که به نظر می‌رسد بر اثر اشتباه باشد (۱۱) زیرا مطابق متن فقهی «لا ضمان علیه ولا علی عاقلته»، یعنی، نه خودش ضامن است و نه عاقله‌اش. متن فقهی که با عبارات و کلمات دقیقی فرض و احکام مربوط را بیان نموده، به شرح آتی است: «لو وقع من علو علی غیره فقتله فمع قصد قتله فهو عمد و علیه القوده وان لم یقتله وقصد الوقوع وکان مما لا یقتل به غالباً فهو شبه عمد یلزمه الدیة فی ماله، و کذا لو وقع الجاء واضطراً مع قصد الوقوع، ولو القته الريح اوزلق بنحو لایسند الفعل الیه فلا ضمان علیه ولا علی عاقلته...» (۱۲)

عقیده اخیر که تنها تقصیر را مبنای مسئولیت می‌شناسد، مگر در مواردی که قانونگذار حکمی را برخلاف آن مقرر نموده باشد، از یک سو با حکم ماده (۳۳۵) قانون مدنی که به مسئولیت بدون تقصیر طرفین تصادف اشاره نکرده است و از سوی دیگر، با حکمت استعمال عمد و بدون عمد در

ماده (۳۲۸) قانون مدنی و این که این ماده کلمات مقصر باشد یا مقصر نباشد را به کار برده است، سازگار و موافق به نظر می‌رسد. ضمن این که قانون مسئولیت مدنی سال ۱۳۳۹، هم که پس از قانون مدنی سال ۱۳۰۷ به تصویب رسید، مبنای مسئولیت را در انواع خسارات، تقصیر دانسته و در ماده اول آن آمده است: «هر کس بدون مجوز قانونی عمداً در نتیجه بی احتیاطی، به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارتي یا به هر حق دیگر که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده، لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد.»

۹- مسئولیت بر مبنای عمل یا فعل وارده کننده زیان:

اصل مسئولیت بر مبنای تقصیر تا آنجا که قابلیت اعمال داشته باشد و بر اساس موارد مختلف آن عم از تعدی و تفریط، بی احتیاطی، بی مبالائی، مسامحه، عدم مهارت و عدم رعایت نظامات دولتی جاری می‌شود. همان گونه که ذکر نمودیم، در اموری نیز قانونگذار یا شارع، حکم خاصی را وضع و تشریع کرده است که در محل خود استثنا بر اصل بوده و جاری است. اما آن چه لازم به ذکر باقی می‌ماند، مسئولیت بر مبنای عمل یا فعل مرتکب یا وارد کننده زیان است. در منابع فقهی، یکی از موارد مسئولیت، فعل شخص است. در مورد تصادف دو وسیله نقلیه اگر تصادم ناشی از عمد طرفین نبوده و تنها ناشی از فعل آنان باشد، اینجا نیز طرفین مسئول خواهند بود. چنانچه تقریباً همین مطلب در متن آمده است که: «و ان لم یکن عن تعهد و کان الاصطدام بفعلهما او بتفریط منها مع عدم قصد القتل و عدم غلبة التصادم للتسبب الیه فهو شبه عمد او من

باب الاسباب الموجبة للضمان، فلکل منها علی صاحبه نصف قيمة ما تلفه، و علی کل منها نصف دية صاحبه لو تلفا...» (۱۲)

از این رو، ماده (۲) قانون مسئولیت مدنی ۱۳۳۹ نیز آورده است: «در موردی که عمل وارد کننده زیان موجب خسارت مادی یا معنوی زیان دیده شده باشد، دادگاه پس از رسیدگی و ثبوت امر، او را به جبران خسارت مزبور محکوم می‌نماید و چنانچه عمل وارد کننده زیان موجب یکی از خسارات مزبور

مسئله‌ای که در ارتباط با تصادفات یا ایراد خسارت ناشی از رانندگی وسایط نقلیه مطرح است این که، خسارت عمدی یا غیر عمدی همان خسارت ناشی از تقصیر یا عدم تقصیر است یا منظور مقنن از به کار بردن عمد و بدون عمد، مربوط به عنصر روانی یا معنوی فعل (زیانبار) می‌شود؟

باشد، دادگاه او را به جبران همان نوع خساراتی که وارد نموده محکوم خواهد نمود.» اصل چهارم قانون اساسی هم به مطلب فوق اشاره دارد و از این موضع مقرر نموده است: «هیچکس نمی‌تواند اعمال حق خویش را به وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد.»

پی نوشت‌ها:

- ۱ - میشل لورراسا، استاد دانشکده حقوق پاریس، مسئولیت مدنی، ترجمه با نگرشی به حقوق ایران، دکتر محمد اشتری، نشر حقوقدان، چاپ اول، ۱۳۷۵، ص ۵۱.

- ۲ - کاتوزیان، دکتر ناصر، وقایع حقوقی، نشر بلد، چاپ دوم، ۱۳۷۴، ص ۵۰.
- ۳ - کاتوزیان، دکتر ناصر، دکتر لعیا جنیدی، دکتر مجید غمامی، مسئولیت مدنی ناشی از حوادث رانندگی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۱۳۷.
- ۴ - کاتوزیان، دکتر ناصر، دکتر لعیا جنیدی، دکتر مجید غمامی، همان، ص ۱۳۶.
- ۵ - کاتوزیان، دکتر ناصر، دکتر لعیا جنیدی، دکتر مجید غمامی، همان، ص ۱۴۱.
- ۶ - مجموعه نشست‌های قضایی، مسائل قانون مجازات اسلامی، جلد ۲، معاونت آموزش قوه قضائیه، چاپ اول، ۱۳۸۱، صص ۱۴۶ و ۱۴۷.
- ۷ - از سوی بعضی از فقیهان، استدلال به آیه ۱۹۴ از سوره بقره برای اثبات قاعده اتلاف، مورد خدشه و مناقشه واقع شده است. ر.ک: دکتر اسداله لطفی، موجبات و مسقطات ضمان قهری، ص ۵۴.
- ۸ - دکتر امامی، حقوق مدنی، جلد ۱، ص ۳۹۳. همچنین ر.ک: محقق داماد، قواعد فقه، ج ۱، ص ۱۵۱.
- ۹ - جعفری لنگرودی، دکتر محمدجعفر، مجموعه محشی قانون مدنی (علمی، تطبیق، تاریخی)، انتشارات گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۲۵۶.
- ۱۰ - به این معنی که بر امین چیزی جز سوگند (به عدم تقصیر) نیست. ر.ک: به: القواعد الفقهیه، جلد ۲، صص ۴ تا ۱۶.
- ۱۱ - برای رفع اشتباه ماده (۳۲۷) قانون مجازات اسلامی، نمایندگان دوره پنجم مجلس شورای اسلامی (مرحوم موحدی ساوجی، خانم قدسیه علوی) پیشنهاد اضافه کردن کلمه «نه» قبل از عبارت «خودش ضامن است» را نموده‌اند. ر.ک: اداره کل قوانین مجلس، شماره چاپ، ۴۸۷، دوره پنجم، سال سوم، ۷۸-۱۳۷۷.
- ۱۲ - امام خمینی (ره)، تحریر الوسیله، جلد ۲، ص ۵۶۲ و همچنین ملاحظه کنید: تحریر الوسیله، جلد ۲، مسئله ۱۵، ص ۵۶۳ - تحریر الوسیله، جلد ۲، مسئله ۷، ص ۵۶۵.
- ۱۳ - تحریر الوسیله، جلد ۲، مسئله ۷، ص ۵۶۵.